

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך לד, תשמ"ג

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

John R. Searle, Ferenc Kiefer, Manfred Bierwisch (ed.), *Speech Act Theory and Pragmatics*, Dordrecht–Boston–London 1980.

Brigitte Schlieben–Lange, *Linguistische Pragmatik*, Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz 1975.

John Lyons, *Semantics*, Cambridge 1977.

משה אזור

על ו, או, ו/או

פרופ' חיים ה' פהן, שהיה ממלא מקום קבוע של נשיא בית-המשפט העליון, זיכה את קוראי "לשוננו לעם" בדברים מאלפים ביותר בדבר "סכלות ו/או אינל" שבשימוש צורת הכלאיים ו/או¹. בסוף דבריו עמד על "מקורות נפשיים אפשריים של הנטייה לחבר את וי"ו החיבור עם או יחדיו ולצאת ידי חובת שניהם: ראשית, עצם הצירוף הזה מעיד על פניו על חוסר רצון או יכולת להחליט בין החיבור לבין הפירוד; שנית, הוא מעיד על התחמקות מן ההחלטה ועל החלפת ההחלטה בתחבולה לשונית ובערמה הגיונית; ושלישית, יש בו משום כפילות פנימית מחושבת ומתוכננת, דו-משמעוּת כאילו להכעים"².

1. ראה "לשוננו לעם", מחזור לב (תשמ"א), עמ' 3–14.

2. שם, עמ' 11.

בדבריי הפאים אני מבקש להוסיף ולברר את המקור הראשוני לעצם הצורך בהמצאת ו/או, והוא המקור הלשוני. אמנם בעל המאמר עמד כבר בעצמו על מקור זה בראשית מאמרו: "יש שקוראים את וי"ו החיבור כמחברת בין שתי מלים . . . ויש שקוראים את וי"ו החיבור כמפרידה . . . הוא הדין למלה או . . . חוק הוא לישראל, שמלת או 'באה להבדיל ולא להקיש', אם לא משתמעת פונה אחרת מן ההקשר, שנאמרה בו . . . נמצא, שלעולם אינך יודע בבטחה, אם וי"ו החיבור לחבר באה או להפריד, כשם שלעולם אינך יודע, אם או להפריד באה או לחבר . . . נחה עליו על אחד ממשפטי אנגליה של המאה החולפת רוח הקודש, והוא המציא את ו/או . . . והיה אם יפרשו וי"ו החיבור שלך כמחברת, תוכל למחות ולהגיד להם, הרי כתבתי גם או! ואם יפרשו את או שלך כמפרידה, תוכל לצעוק באוזניהם, הרי כתבתי גם וי"ו!"³. על דברים אלה מבקש אני להוסיף את עצם המקור לדו-משמעות של וי"ו ושל או ולבדוק, אם אכן קיים חסר לשוני, החייב להתמלא באמצעות ו/או או בדרך אחרת.

נוכיר קודם כול כמה אמיתות לוגיות ידועות, ונתחיל בלוחות האמת של הקונְיוֹקְנצִיה (פיפול לוגי) ושל הדיסְיוֹקְנצִיה (חיבור לוגי), שנסמנם את האחד \wedge , ואת השני \vee (Q, P) יסמלו שני משפטים שונים; א = אמיתי; ש = שקרי)⁴:

3. שם. עמ' 4.

4. על לוחות האמת ראה א' טארסקי, "מבוא ללוגיקה ולמיתודולוגיה של המדעים הדיהוקטיביים". מוסד ויצמן לפרסומים במדעי הטבע ובטכנולוגיה. ירושלים, 1956, עמ' 30-34.

P	Q	$P \wedge Q$	$P \vee Q$
א	א	א	א
ש	א	ש	א
א	ש	ש	א
ש	ש	ש	ש

על-פי לוח האמת של הקוניונקציה (" $P \wedge P$ ") משפט המורכב משני משפטים (או יותר), המחוזרים ביניהם באמצעות הסמל \wedge , הוא משפט אמיתי, אם — ורק אם — שני המשפטים (או פולם) אמיתיים. ע"פ לוח האמת של הדיסיונקציה (" $P \vee P$ ") משפט המורכב משני משפטים, המחוזרים באמצעות הסמל \vee , הוא משפט אמיתי, אם לפחות אחד משני המשפטים אמיתי. לפי זה הדיסיונקציה היא לעולם אינקלוסיבית — (מכלילה), ולא אקסקלוסיבית (מוציאה): "ראובן נסע לאילת \vee שמעון נסע לאילת" יהיה משפט אמיתי, לא רק אם אחד משני האנשים האלה נסע לאילת, אלא גם אם שניהם נסעו.

יש מחלוקת בין בלשנים, וכן בין לוגיקנים, לגבי מובנה של וי"ו החיבור ושל או בלשון הטבעית. מחלוקת זו היא תיאורטית ונוגעת במה שראוי לראות כמשמעויותיהן העצמיות של וי"ו ושל או. יש סבורים, שוי"ו החיבור בשפות הטבעיות שוה מבחינת תוכנה הסמנטי לקוניונקציה של הלוגיקנים, ויש סבורים, שהיא רב-משמעית בתוכנה הסמנטי, ועשויה להורות, למשל, גם על "אחר כך" ("הוא נפל קום"), על תוצאה ("הוא נפל וְשכר את רגלו") או על תנאי ("תן לי תפוח, ואתן לך בונה"). לגבי או בשפות הטבעיות המחלוקת היא, אם ראוי

לראות בה שוה-ערך לדיסיונקציה הלוגית (או מכלילה), או או מוציאה, או פעמים כך ופעמים כך. פשלעצמי, סבור אני, שפל וי"ו משמעותה הסמנטית העצמית היא פשל הקוניונקציה, וכל או משמעותה הסמנטית העצמית פשל הדיסיונקציה — (בַּרְרָה מכלילה); אלא שפעמים, מסיבות תחביריות, סמנטיות או פראגמטיות, הקשורות בטבעם של האברים המחוברים באמצעות וי"ו או או, יש לפרש את מלות-החיבור האלה בדרך שונה. ואולם הפירושים השונים, העשויים להינתן למלות-החיבור האלה, אינן בהם פדי להוציאן מחוקתן הסמנטית. למשל, במשפט "היום יום ראשון או יום שני" או נחשבת כמביעה בַּרְרָה מוציאה. אולם אפשר לטעון. שאו, במשמעותה הסמנטית העצמית, נשארת או מכלילה, אלא שהאברים המחוברים, "יום ראשון" ו"יום שני" אינם מתיישבים זה עם זה, ולכן מתפרשת לנו או כצא מוציאה, אך היא עצמה יוצאת גם להכללה, בגוף במשפט: "אם תאכל בשר או דגים, תהיה חולה". אין פוחה של או מגיע עד פדי להכליל דברים שאינם בני הכללה, וזאת משום שאו מאפשרת לנו מלכתחילה לבחור לאו דוקא בשני האברים המחוברים פאחד. אלא גם בכל אחד מהם לבדו.

5. בעקבות מאמריהם של F.J. Pelletier. "OR", *Theoretical Linguistics* 4 (1977), pp. 61-74; R. Posner, "Semantics and Pragmatics of Sentence Connectives in Natural Language", in: J.R. Searle, F. Kiefer, and M. Bierwitsch (eds.), *Speech Act Theory and Pragmatics*, Reidel Publishing Company, Dordrecht, 1979, pp. 169-203.

נניח עתה לצד התיאורטי, ונחרפו בצד המעשי של דו-משמעות וי"ו ואו (בין זו דו-משמעות סמנטית בין זו דו-משמעות פרשנית-פראגמטית). לגבי או אין צורך להרחיב עוד את הדיבור, שהרי ברור וידוע, שהנוסחה X או Y , בין ש- X ו- Y הם משפטים שלמים, ובין שהם חלק פולל בתוך משפט, היא באופן עקרוני דו-משמעית בשפה הטבעית, מבחינת השימוש הממשי באו. אין לדעת מלכתחילה, אם הפונה לאו מכלילה או לאו מוציאה. על-פי רוב תופג הדו-משמעות בעזרת מה שיוצב במקום X ו- Y . אך פעמים לא יהיה בכוחם של האברים המחוברים הממשיים להפיג את הדו-משמעות, ואז ניזקק להקשר לשוני ונסיבתי רחב, שרק ממנו אפשר לעמוד על פונת הדובר או הפותב, ופעמים לא יועיל אף ההקשר הרחב ביותר, ואז תישאר הדו-משמעות על מכונה, לפחות מן הבחינה הלשונית. אין פלא אפוא, שמצא המחוקק לנכון להתערב בלשון בני אדם הבלתי-ברורה וקבע, שבמסמכים משפטיים או "באה להבדיל ולא להקיש"; פלומר, קבע את או במשמעות מוציאה.

לגבי וי"ו החיבור קשה במבט ראשון לתפוס, כיצד ייתכן שבנוסחה X ו- Y יצאה וי"ו החיבור לפתע למשמעות "או", ואמנם משפט כגון "ראובן הלך לסרט, ושמעון הלך לישון" יהיה אמיתי, אם ורק אם קרו שני הדברים האלה; ואם נמיר את וי"ו החיבור באו, נקבל משפט, שתנאי האמת שלו שונים, ולכן ההמרה בלתי-אפשרית.

ואולם כל זה נכון לגבי משפטים מחוברים, אך לא לגבי משפטים בעלי חלק פולל.

יש, כמובן, משפטים בעלי חלק כולל, שבהם אין אפשרות להמיר ו באו, כגון: "ראובן ושלמה נסעו לאילת", אך יש גם משפטים, כגון "ומקלל אביו וְאִמּוֹ מוֹת יוֹמַת" (שמות כא, יז), שהם דו-משמעיים סמנטית: רק המקלל את שני הים יומת; או גם המקלל אחד מהם⁶.

אם המשמעות השנייה היא הנכונה, אזי אפשר להמיר את וי"ו החיבור באו (מכלילה). יש אפוא לברר, מתי עקרונית אפשרית וי"ו החיבור במשמעות "או".

אם נחזור לדוגמה מן המקרא, יתברר לנו מיד, שהסיבה לאפשרות המרת ו באו נובעת מגלגול המשפט הנידון, בעל החלק הכולל, ממשפט מחובר או משני משפטים עצמאיים: "מקלל אביו מוֹת יוֹמַת, ומקלל אִמּוֹ מוֹת יוֹמַת" ← "מקלל אביו וְאִמּוֹ מוֹת יוֹמַת", הניתן להפעה גם בצורת "מקלל אביו או אִמּוֹ מוֹת יוֹמַת"⁷ (אם אכן אנו מסכימים, שזו פונת הכתוב). מכאן, ומשיקולים אחרים, אנו יכולים לנסח כלל, שיסדיר את הופעת וי"ו החיבור במשמעות "או": וי"ו החיבור, אם היא מצויה בתוך חלק כולל, ואם המשפט, שהחלק הכולל מצוי בתוכו, התגלגל ממשפט מחובר (או משני משפטים עצמאיים), שכל אחד מאבריו (או כל אחד משני המשפטים העצמאיים) הוא

6. בתלמוד (פ"מ צד ע"ב) יש מחלוקת בין ר' יאשיה לר' יונתן בדבר המובן של וי"ו ב"איש אשר יקלל את אביו ואת אמו" (ויקרא כ. ט). עיין שם וחראה. שהראשון סובר, שהוי"ו באה לחבר (קוניונקציה), והשני סובר שהוי"ו מורה על בררה מכלילה ("משמע שניהם כאחד ומשמע אחד בפני עצמו").

7. ואמנם ב"Authorized Version", למשל, מתורגמת וי"ו זו: "or".

פסוקית-תנאי או נושא גנרי (סוגי) או תיאור זמן ומקום במעמד של תיאורי משפט⁸, השוים בשני האברים (או המשפטים), להוציא את ההבדל המופיע בחלק הכולל — וי"ו זאת ניתן להמירה באו (ולפעמים אף חובה להמירה באו, בעיקר בעברית הישראלית של ימינו, והיא משמשת כאו מוציאה).

דוגמאות עם פסוקית-תנאי: "תלה בקטון עד שיגדיל, ובגדול (בדפוסים: או) עד שיבוא ממדינת הים, ובחרש (בדפוסים: או) ובשוטה (בדפוסים: או) אין שומעין לו" (יבמות ד, ו — כתב-יד קויפמן). כל וי"ו-החיבור שבמשפט זה משמעותן "או" (עד שפתוב או בדפוסים, שהעדיפו, כבימינו, את מלת-החיבור ההולמת יותר את תוכן הדברים). משפט זה מכיל תנאי כולל, ויש לראות בו גלגול מן המשפט המחובר: "תלה בקטון עד שיגדיל, אין שומעין לו; תלה בגדול עד שיבוא ממדינת הים, אין שומעין לו; תלה בחרש, אין שומעין לו; תלה בשוטה, אין שומעין לו". ודוגמה נוספת: "אם יגיע ראובן ראשון או שני (ולפי סגנון המשנה אפשר: ושני) בתחרות, יקבל פרס"; ו(גם) אם יגיע ראובן שני בתחרות, יקבל פרס".

דוגמאות עם נושא גנרי: "סטודנטים וחיילים יקבלו הנחה" — סטודנטים יקבלו הנחה, ו(גם) חיילים יקבלו הנחה"⁹.

8. על תיאורי המשפט ועל ההבדל שבינם לתיאורי הפועל, ראה א' רובינשטיין. "תיאור הנשוא ותיאור המשפט ומעמדם התחבירי", "לשוננו" לה (תשל"א), עמ' 61-74; מ' אור, "שטח ועומק בתחביר", הוצאת אוניברסיטת חיפה, חיפה, תשל"ז, עמ' 99-124.

9. כל נושא גנרי הוא מבחינה סמנטית תנאי: "סטודנטים יקבלו הנחה"

וכן: "וכל איש אשר נמצא אתו תכלת יזרגמן ותולעת שני וְשֵׁשׁ וְעִזִּים וְעֵרֹת אֵילִים מְאֲדָמִים וְעֵלֶת תַּחֲכִּימִים הַבִּיאוּ" (שמות לה, כג). וי"ו החיבור = "או". המשפט ההגלגל מן "וכל איש אשר נמצא אתו תכלת הביאו; וְגַם) פל א ש אשר נמצא אתו ארגמן, הביאו; . . .".

דוגמות עם תיאורי זמן ומקום: "פשהייתי בפריס ובלונדון (=או בלונדון) גרתי במלון" — "כשהייתי בפריס גרתי במלון; פשהייתי בלונדון גרתי במלון". "הוא מתנהג יפה בבית ובבית-הספר" — "הוא מתנהג יפה בבית, והוא מתנהג יפה בבית-הספר".

יש סוגים נוספים של משפטים בעלי חלק כולל עם וי"ו החיבור במשמעות "או", שהתגלגלו ממשפטים מחוברים (או עצמאיים), כגון משפטי איסור והיתר ומשפטי שלילה.

משפט איסור: "אסור לך לאכול ולשתות" (=או לשתות) → "אסור לך לאכול, ואסור לך לשתות".

משפט היתר: "אתה רשאי לאכול ולשתות" (=או לשתות)

→ "אתה רשאי לאכול, ואתה רשאי לשתות".

משפט שלילה: "ראובן ושמעון לא נסעו לאילת" (=או

שמעון) → "ראובן לא נסע לאילת, ושמעון לא נסע לאילת".

צדק אפוא פרופ' פהן פשאמר, שאו פעמים מפרידה

ופעמים מחברת, ואף וי"ו החיבור פעמים מחברת ופעמים

מפרידה. ואנו לא באנו אלא להסביר את הפן הלשוני

שבתופעה זו.

= כל אדם, אם הוא סטודנט, יקבל הנחה.

ועתה לשאלה, אם קיימת בעיה ממשית, שוי"ו החיבור ומלת הבררה או לבדן אינן מצליחות להמציא להן פתרון? האם צודקים יצחק אבינרי ז"ל¹⁰ ופרופ' פהן יבלח"א, שאין בשום מקרה צורך בצורה המורפכת ו/או?

לדעתי, יש פאן בעיה. היא קיימת, בין שננהג על-פי הלוגיקנים, בין שננהג על-פי לשון בני אדם, ובין שננהג על-פי חוק הפרשנות. על-פי הלוגיקנים וי"ו החיבור תמיד באה לחבר (קוניונקציה), ואילו או באה תמיד להכליל (דיסיונקציה). אך מה יעשה אדם הנוקק לבררה מוציאה? על-פי לשון בני אדם, פפי שראינו, וי"ו ואו הן דו-משמעיות, ומה יעשה משפטן הנוקק ללשון חד-משמעית, ואינו סומך על ההקשר (או על השופט) לפתור לו את הדו-משמעות פרצונו? על-פי לשון חוק הפרשנות וי"ו באה לחבר (קוניונקציה), ואו באה להפריד (או מוציאה), אך מה יעשה אדם הנוקק דוקא לאו מכלילה? אין אפוא פל ספק, שקיימת בעיה ממשית. וגם העובדה, שלמרות פל זעקותיהם של שופטים נכבדים בישראל ובעולם, עורכי הדין ממשיכים בשלהם וממלאים את חוזהם ו/או, אף היא מוכיחה שדברים בגו.

אמנם יש לשבח את המחוקק הישראלי¹¹ על שלא נזקק מעולם לכתוב ו/או, אך חקיקה לחוד, וניסוח חוזים לחוד. בחקיקה קל הרבה יותר לגלות את פונת המחוקק, שהרי פל חקיקה נעשית לאור עקרונות מסוימים, המבטאים את רצון הכלל. מה שאין פן חוזים והתחייבויות שבין אדם לחברו.

10. ראה י"ו אבינרי, "יד הלשון", הוצאת "יורעאל", תל-אביב 1964,

עמ' 155.

11. ראה מאמרו הנ"ל של פרופ' פהן, עמ' 3.

החוזים הם במידה רבה שרירותיים, וכל אדם עשוי להכניס בהם הגבלות והתניות פראות ענינו, כל זמן שאינו סותר את החוק. לכן קשה לגלות את פונות הפותב מתוך הלשון עצמה, אם לא אמר את הדברים במפורש. לא יכול להיות ספק, שמשפטנים זקוקים מאוד לכיטוי, שיביע באופן חד-משמעי את הבררה המכלילה, וקצתם (ואולי רובם) החליטו החלטה הגיונית, אם כי אולי לא אסתטי ביותר, להשתמש בכיטוי המורכב ו/או באופן שהצירוף "פלוני ו/או אלמוני" אין פירושו "פלוני או (מוציאה) אלמוני", ולא "פלוני ואלמוני" (קוניונקציה), אלא דוקא "פלוני ואלמוני, שניהם יחדיו וכל אחד לחוד".

אין להתפלא כלל, שמשפטנים דוקא המציאו את המונח הזה, כשם שהם, עם הלוגיקנים, המציאו את הכיטוי, "הכרפרי" לא פחות, "אם ורק אם" (שהייתה לנו ההזדמנות הפלתי-מבורכת להשתמש בו לעיל). לפעמים, בעיקר בחוזים ובכתבי החתיבות, יש טעם לסטות מלשון בני אדם רגילה, כדי להשיג דיוק וחד-משמעיות, שאין הלשון היוס-יומית נוקת להם. מחלוקת רבי מאיר ורבי חנינא (קידושין ג, ד) בדבר הצורך בתנאי בני גד ובני ראובן בהתחייבות משפטיות שייכת אף היא לכאן. רבי מאיר סבור, שיש לכפול את התנאי, לאמרו בלשון חיובית ובלשון שלילית (אם X אז Y, ואם לא X אז לא Y = "אם ורק אם X, אז Y"), כדי שיהיה תקף מבחינה משפטית. ורבי חנינא סבור, שאפשר להסתפק בלשון בני אדם רגילה, שאינם נוהגים לכפול את תנאיהם. והלכה פרפי מאיר¹².

12. דנתי בהרחבה במהות המחלוקת שבין רבי מאיר ורבי חנינא בספרי

שאלה אחרת היא, אם חייבים בכל מקום שנוקקים לבררה מכלילה לכתוב דוקא ו/או. ושוב שאלה אחרת היא, אם עורכי הדין אמנם כותבים ו/או רק במקום הראוי לו עניינית. על-פי דבריו של פרופ' פהן מתקבל הרושם, שלעתים אין המנסחים מבינים כלל פירושו של ו/או, והם מכניסים אותו אוטומטית כמעט במקום כל וי"ו וכל או — מתוך אמונה שטובים השניים מן האחד.

ולבסוף. הנה דוגמה (אמנם מלאכותית, אך לא בלתי-אפשרית) לצורך בבררה מכלילה, ולשימוש נסבל של ו/או: "מותר להשפיר את החדר הזה בשכירות משנה לאדם אחד או לשניים לכל היותר, ולפי הפירוט הבא בלבד: לראובן ו/או לשמעון ו/או ללוי; לדוד; לדוד ולשלמה; לשלמה וליואב; ליואב ו/או לאבנר".

ברור, שאפשר לנסח את המפע הזה גם בלי לכתוב ו/או; אך ספק בעיניי, אם יהיה פשוט, קצר, בהיר ואלגנטי יותר. סבור אני, שבמקום לצאת חוצץ נגד עצם שימוש ו/או¹³, היה מוטב ללמד את הנסחים להגביל את השימוש בו רק למקומות, שבהם הוא כמעט הכרח שלא יגונה. מובן מאליו, שלימוד כזה אינו יכול להיות מנותק מלימוד כללי השימוש של וי"ו החיבור ושל או.

¹³ "לשונות התחייבות במקרא ובמשנה", הוצאת "פינת הספר", חיפה 1981, עמ' 118-122.

13. יפה העיר ר' מירקין ("לשוננו לעם", מחזור לב (תשמ"א), עמ' 64). ש"כבר היה לעולמים": ואו מצויה בקטעי משנה מן הגניזה. ואפילו אין שימושה כבימינו, מפל מקום עצם שימוש הפלאיים של ו, או אינו מחדושי ימינו.

פרופ' פהן מעיר על כך:

ברצוני להעיר על מאמרו היפה של ד"ר אזור הערה זו:
יבוסם להם לחסידי ו/או, שנמצא להם עתה אילן גדול להיתלות
בו; אך יורשה לי להביע ספקותי, אם אמנם ניתן להוכיח הצורך בקיום
ו/או ובהנצחתו על-ידי עצם העובדה, שיש המוסיפים להשתמש
בו. האין זאת בגדר petitio principii?

אילו לא עצלותם שעמדתי עליה במאמרי. יכלו עורכי-הדין
הלהוטים אחרי ו/או לפרש ולפרט באותם המקרים של נחיצות אמת
(שאני עודני כופר בהם). "ברחל בתך הקטנה", לאמור "שניהם יחד או
פל אחד מהם לחוד" — והרי יכול תנאי בני גד ובני ראובן לשמש
תקדים הלכתי לכך, שיש שמוטב להאריך במקום לקצר.
ברם, בעיניי גם הדיבור "אם ורק אם" פסול הוא ומיוחד למצוא.
"אם" הראשון אינו מוסיף ולא כלום על "רק אם". שדיו להביע "רק"
אם.

מ א י ר רו ט נ ב ר ג

על ה"רך" וה"נולד"

א. להוראתו של שם-התואר רך

כאשר שם-העצם, המתואר על ידי שם-התואר רך, הוא
שם-עצם אורגאני, יש ששם-תואר זה מורה, פי אותו שם-עצם
טרם הגיע לגמר התפתחותו; והנה ארבע דוגמאות לכך:
א. "מראש ינקותיו רך אקטף ושחלתי אני על הר גבה",
יחזקאל יו, כב. הכונה היא, שהענף שייקטף יהיה ענף, שטרם
הגיע לגמר התפתחותו — משום שענף שפכר הגיע לגמר
התפתחותו אינו טוב לשתילה.